

MEHMED KARDAŠ

REFLEKSI JATA STAROBOSANSKIH ĆIRILIČNIH NATPISA

Sažetak: U radu se analizira refleks jata u srednjovjekovnim bosanskim ćiriličnim epigrafskim tekstovima. Podjela epigrafskog korpusa na dvije razvojne faze – *kitorsko-nadgrobno* i *epitafsko* – podudarna je i sa zamjenom jata, tako da najstariji tekstovi čuvaju jat u svojoj starijoj vrijednosti, dok mlađi spomenici epitafskog razdoblja potvrđuju i različite reflekske, od kojih je ikavski upravo najfrekventniji, a uočava se već od 14. stoljeća.

Ključne riječi: refleks jata, epigrafika, ćirilični natpisi, ikavski manir

Pri definiranju osnovnih karakteristika refleksa jata na epigrafskim spomenicima postavlja se nekoliko problema od kojih važno mjesto pripada grafiji kojom se pisari služe za obilježavanje jekavskog / ijekavskog refleksa. S tim u vezi je i pojava grafema *e* na mjestu nekadašnjeg kratkog jata, što može ponekad izgledati da se tu krije njegova ekavska zamjena. No, prije nego što se ukaže na ovu grafijsku osobinu, potrebno je istaći da ikavski refleks čini obilježje lapidarnog žanra te da prisustvo leksičkog ikavizma na spomeniku sa neikavskog terena može potvrđivati postojanje pisanog manira.¹ Naime, prisustvo ikavizma na najstarijim spomenicima sa

¹ Kao što je poznato, ikavski refleks jata obilježje je srednjovjekovnih povelja, ali se ikavizam „smatra pisarskim manirom većine srednjovjekovnih bosanskih rukopisa. Potvrđen je već u *Grigorović-Giljferdingovim odlomcima evanđelja* iz 13/14. st., i masivno u *Kopitarovu evanđelju* (14/15. st.) kao i u sva tri zbornika: *Hvalovu* (1404. god.), *Mletačkome* (početak 15. st.) i *Radosavljevu* (polovica 15. st.)” (Jurić-Kappel 2008: 210).

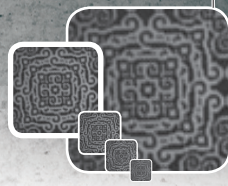

bosanskohercegovačkoga terena u literaturi je postao općeprihvaćen stav, ali za pojedine žanrove te pismenosti nije ukazano kakav status imaju pojedini ikavizmi u pisanoj riječi, niti je dovoljno definirana činjenica da se iza svakog ikavizma sa neikavskog terena ne može kriti očitovanje manira. Stanje postaje složenije s obzirom na okolnost da pisana riječ ne mora odražavati govorno stanje (Peco 2007: II: 396). To bi značilo da određeni spomenik nastaje međudjelovanjem dvaju suprotnih procesa: jedan se očituje u težnji pisara da zadovolji kriterije manira, dok bi se drugi očitovao u težnji da u pisanu riječ unese ponešto iz svog govora. Ovakvo promišljanje ima uporište u dosadašnjim pokušajima da se odgovori na ikavizme potvrđene na epitaforma stolačkoga kraja. Tako Peco ostavlja mogućnost da se iza ovih ikavizama krije govorna osobina klesara koji su tu mogli dolaziti sa zapadnijih područja gdje su se regrutirali (Peco 2007: I: 318).² Ukoliko bi se na taj način i mogli objasniti ikavizmi na ovom području, teško bi se mogli objasniti ikavizmi u dubini istočnohercegovačkoga dijalekta, primjerice, na natpisima iz okolice Trebinja.

Posebnu prepreku u stvaranju jasnije slike o refleksima jata predstavlja kratkoća epigrafskoga teksta, dok s druge strane kratkoća može biti kriterij potvrde manira. Naime, kratak tekst govori da pisar mora na gnomičan način izraziti poruku, a sam izbor ikavske lekseme na tako kratkom tekstu govori da je ona produkt njegove svjesne selekcije po sistemu prestižnosti. Podjela epigrafskoga korpusa na dvije razvojne faze³ podudara se i sa zamjenom jata, gdje najstari-

² Marinka Šimić isključuje postojanje ikavskoga manira tvrdnjom da ikavski primjeri na stolačkim natpisima svjedoče „da se ovdje u prošlosti govorilo hrvatskim štokavskim ikavskim govorom”. Vidjeti tekst *Jezik boljunskih natpisa* (http://www.croatianhistory.net/etf/boljuni_m_simic.pdf), str. 5.

³ Razdoblje najstarijih spomenika trebalo bi obuhvatiti kraj 10. ili početak 11. stoljeća, vrijeme u koje se stavlja *Humačka ploča*, i trajalo bi do kraja 13. stoljeća. Tu se govori o ktitorskim pločama, poput *Humačke* i *Kulinove*, koje govore o sakralnim objektima i licima koja podižu te objekte, s jedne strane, ili o nadgrobnim pločama visokih dostojanstvenika (župana, sudija, kaznaca), s druge strane. Zato je razdoblje najstarijih epigrafa najprimjerenije zvati *ktitorsko-nadgrobnim*. Za razliku od prvog razdoblja, drugo razdoblje može se zvati *epitafskim*, a trajalo je od početka 14. do kraja 16. stoljeća.

ji spomenici čuvanjem jata odražavaju i njegovu izvornu diftonšku vrijednost. Jedini primjer zamjene jata na najstarijim spomenicima uočen je na *Natpisu Pribiliša* iz 1241. godine:

[† ваъ днн пръвовѣрнаго крала владнслава прѣставн се рабъ
--- нла **порнкълѡмь** жупанъ прнбѣншь] Ploča župana Pribiliša
(128).

Za razliku od najstarijih spomenika koji čuvaju staru vrijednost jata, mlađi spomenici epitafskog razdoblja potvrđuju i različite reflekske, od kojih je ikavski upravo najfrekventniji, a on se uočava već od 14. stoljeća. Kao što je istaknuto, ikavizam na istočnijem terenu potvrđuje prisustvo manira već činjenicom da nije svojstven govornoj riječi, dok ikavizam zapadnijeg terena ima uporište u dijalekatskoj bazi. Naš epitafski korpus je u tom smislu interesantan, jer su najveće koncentracije epitafa prostor uz desnu obalu Neretve prema Stocu, ili preciznije, prostor današnjeg centralnohercegovačkoga govornoga tipa, i širi prostor današnjeg istočnobosanskoga dijalekta. Za oba ova dijalekatska terena dijalektolozi pretpostavljaju prvobitnu ijekavsku zamjenu jata. S druge strane, manji broj spomenika koji su pronađeni zapadno od linije Bosna – Neretva, koja se uzima kao stara granica ikavskog i ijekavskog terena (Brozović 1973: 82–84), potvrđuju da je ikavski refleks već vrlo rano ušao u pisanu riječ. Naime, radi se o starom zapadnoštokavskom narječju, čije su pojedine crte upravo obilježje spomenutog manira. Njegova sastavnica bio je i prostor nekadašnjeg zapadnohumskoga dijalekta. Međutim, korpus analiziranih spomenika, podijeljen u smislu stare ikavsko-ijekavske granice, govori da je broj sačuvanih epitafa sa zapadnoga terena vrlo ograničen, što nameće pretpostavku da ova pismenost u srednjem vijeku nije bila toliko prisutna kao u istočnijim dijelovima. Jedino bi teren zapadnohumskoga dijalekta mogao činiti izuzetak na osnovu nekoliko sačuvanih nekropola uglavnom uz obalu Neretve. Zapravo, sa zapadnohumskoga područja je 12 spomenika, uglavnom s kraja 14. ili iz 15. stoljeća, i to: *Natpis Vignja Miloševića* iz Kočerina, po jedan natpis sa nekropola iz Lištice – *Natpis Marka i Divne* sa

Centralno mjesto pripada 15. stoljeću, iz kojeg je najveći broj epitafa.

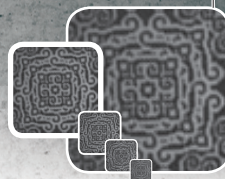

nekropole Ledinac, *Natpis Vitka* s nekropole Mokro i *Natpis Radonje Markovića* s nekropole Knešpolje, zatim *Epitaf Radovana Rakojića* iz Čerina, natpisi *Ivana Mršića* i *Radiše Zloušića* iz Knešpolja, četiri natpisa sa nekropole Bakri kod Čitluka (natpisi porodice Komlinović) i *Natpis Jurja Ivanovića* iz Arapa. Neretva kao granica uzeta je s obzirom na to da je i činila staru granicu. Npr., *Natpis iz Arapa* kod *Slipčića* danas pripada jekavskoj oazi zapadnohercegovačkoga dijalekta, s tim da A. Peco smatra da ranije nije bilo tako, što potvrđuje ikavski toponim *Slipčići*, iako je mjesto uz samu obalu Neretve⁴. Takvo stanje pokazuju i naši spomenici. Iako oni ni po obimu teksta ni po brojnosti nisu dovoljni za iznošenje čvršćih zaključaka, interesantno je da je broj ikavskih refleksa popriličan, s obzirom na gore navedenu činjenicu, što bi odgovaralo i dijalekatskom stanju zapadnohercegovačkoga terena, za čiju se ikavštinu tvrdi da je dosljednija nego u zapadnoj Bosni (Peco 2007: II: 25). Naime, na ovim epitafima nije ni pronađen drugi refleks.

Ikavski refleksi zabilježeni su u sljedećim leksemama:

<i>čověk-</i>	[да є: знатн: свакомҮ: ҮОВНКУ :юран: нвновнһъ како: стекохъ :благо:] Arapi (13);
<i>živě-</i>	[† а се лежн нвань маршнһъ жнвнхъ лнтъ пн много нь зенман] Kruševo (6);
<i>sěk-</i>	[н Үснкоше камень на шца марка н на матерь днвнҮ] Ledinac (2), [камн: ҮснҮе : раднҮь: ковауь] Arapi (13);
<i>Stěpan</i>	[се лежн внгань мнлошевнһъ слҮжн банҮ стнпанҮ н кралҮ ткҮ н кралҮ дабншн н кралнцн грҮбн н крапа остон] Natpis Vignja Miloševića (1);
<i>vrěme-</i>	[н Ү то врнме донде н свадн се остоѡ краль с херцегомь н з боснмь н на Үгре поє остоѡ то врнме мене внгна донде коньнна] Natpis Vignja Miloševića (1);
<i>lět-</i>	[† а се лежн нвань маршнһъ жнвнхъ лнтъ пн много нь зенман] Kruševo (6);

⁴ A. Peco, naime, i na osnovu toponima uz obale Neretve zaključuje o najstarijoj ikavsko-ijekavskoj granici. Centralnohercegovački toponimi imaju ijekavski refleks, dok zapadnohercegovački imaju *i* < *ê*. (Up. 2007: I: 318, 322).

Komlênović [† а се лежн нванншь **КОМЛННОВНЬ**] Bakri (9), [† а се лежн кнезь паваω **КОМЛННОВНЬ**] Bakri (12);

vêr- [У днн воеводе сандалъ кон га поуѣно н **внрно** слѹжаше] Bakri (12).

Što se tiče epitafa sa teritorije zapadno od rijeke Bosne, njih je, s obzirom na teritorijalnu razudenost, veoma malo sačuvanih. U ovu grupu išli bi natpisi iz Pojske i Malog Mošunja kod Zenice, dva natpisa iz Gornjeg Turbeta kod Travnika (jedan je tepčije Batala), te dva sjevernija natpisa iz Osretka kod Kulaša (Doboj) i Mišinaca kod Dervente. Da broj sačuvanih spomenika opada idući prema zapadu, potvrđuje potpuni izostanak epitafa na terenu zapadno od Vrbasa. Naime, zapadno od Vrbasa jedini primjeri epigrafskog žanra vežu se za glagoljske natpise iz Kijevaca kod Kozare, Kolunića kod Bosanskog Petrovca i Bužima kod Bihaća. Epitafima sa prostora međuriječja Bosne i Vrbasa treba pridružiti i nekoliko spomenika iz okolice Livna. Radi se, naime, o prostoru starog livanjsko-vrbaskoga dijalekta (Brozović 1970: 387). Nažalost, broj epitafa vrlo je oskudan i ne daje ništa značajno u pogledu zamjene jata, iako je teren poseban s obzirom na pretpostavke da se prvobitni ikavizam mogao začeti upravo na prostoru ovog staroga dijalekta (Brozović 1985: 66). Na epitafima između Bosne i Vrbasa zabilježeni su ikavizmi u ovim osnovama:

bê-, [а се пнса вѹкашнна свомь г^анн --- р^{аѣ} кон ме **бнше** веомѣ
vê-, mrê- съблѹднѹ зато молѹ вась господо не настѹпанте на нь
ере уѣте вѣ бннн како онь а нь не море како в(н) н да
внсте да ѣте **ѹмрнтн** н всн вн домѹ погннѹтн правн]
Pojska (253);

lêt-, prê- [н послн · оузвѹѣн(нѣ) грѣба на уѣтврѣто **лнто** тон пнсахь на
ѹѹань а **прндали** се б(ог)ѹ шба на **лнт(н)хь** кн --- мь жнв ---]
Gornje Turbe (255).

Natpis kod Dervente ima jedan primjer ijekavizma u prilogu *ovdje < ovdê*:

[**швднѣ** лежн мнтрап вѹкановнѣ на свωωн башннн за цара
сѹлмана] Mišinci (281).

S druge strane, na epitafima sa jugozapadnoga područja jedino dva natpisa iz Starog Sela kod Donjeg Vakufa nude potvrde ikavskog refleksa. Jedan od njih je i znameniti *Epitaf Radojca Bilića*:

bêl-, vêk-, nevêš- [се камн радонца **БНЛНѢ** мнлостню божномъ н с помоћню рода мога нзндахъ многоуаснѸ гробницѸ н поставнхъ сн камн на гробницн моен н Ѹготовнхъ сн **ВНУНН** домъ за жнвота своєга ако хоће гнъ бгъ себн н дрѸгѸ моемѸ молѸ братню н стрнне н **НЕВНСТЕ** прнстѸнѸте н жалнте мє н н^е попнранте мє ногама ере ћете бнтн вн каковъ есмь ъ а ъ нећѸ бнтн каковн есте вн] Staro Selo (279);

dêt- [се+ кѸћа+ мнлѸтнна+ мароев(нѣа) н неговє+ жєнє+ владнсаве н нню **ДНТЦЕ** н н Ѹ нмє мнлѸтннь да се+ ннткорь+ не ставн+ ш ннмь] Carevac (261).

Razmatramo li natpise sa prostora istočnobosanskog i istočnohercegovačkoga dijalekta, a na osnovu iznesenog stava da prisustvo ikavizma može potvrđivati postojanje pisanoga manira, važno je istaći to da prvi prostor pripada zapadnom dijalektu, dok je istočna Hercegovina u okvirima istočne štokavštine, odnosno starog istočnohumskog dijalekta. Iako je visok stepen ujednačenosti između epitafa sa terena istočne Bosne i onih iz Hercegovine, činjenica da oni pripadaju dvjema dijalekatskim zonama u jezičkom smislu mogla bi značiti da pojedine diferencijalne crte mogu biti kriterij za stvaranje dva tipa epitafa. Istina je da je i broj takvih pojedinosti minimalan, posebno ako se ima u vidu to da su i dijalekatske razlike u periodu u kojem su nastali spomenici poprilično male. Uzme li se u obzir pisani manir, razlike su još manje. Međutim, uza sve navedene nedostatke ove podjele, ovdje će se pokušati sprovesti podjela na *istočnobosanski* i *istočnohumski* tip epitafa. Spomenici ovih dijalekatskih područja, za razliku od onih sa zapadnijih terena, osim ikavizma koji funkcioniра u okviru manira, pokazuju i ijekavski refleks, koji je u stvari u dijalekatskoj osnovi.

Interesantno je da je ikavski refleks jata najprisutniji u leksemama koje su ujedno i najfrekventnije, a to su oblici glagola *sêci*, vlastito ime *Stêpan* i naziv za natpis – *bêlêg*. Stoga je u ovim leksemama najilustrativniji dokaz funkcioniranja manira. Posebno je izrazito

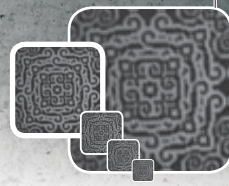
Istočnolumski:
Stêpan, [† снѣ лежн добрн радое сннь воеводе **стнпана** н(а) свон
Stêpko башннн на батногахъ] Radimlja (45), [† а се сто воеводе
стнпана мнлорадовнѣа а поновн га воевода петарь сннь
мѹ] Ošanići (56), [н се лежн **стнпко** радосалнѣѣ боже дав^о
тн самъ легаѡ н веле тн мн є лежатн] Premilovo (89), [се лежн
раба бѣна полнхраннѣа а зовомъ мнрьскнмъ господа радаѹа
жоупана неньца ынѡорнѣа кѹѹьннѣа а невѣста жѹпана
вратька н слѹге дабнжнѡа н тепѹннѣ **стнпѣка** а кѹн жѹпана
мнлѣтѣна дражнвоѣвнѣа а казнѣѹ сннкѹ сестра] Veličani
(102);

Istočnobosanski:
[† а се лежн вогѹѣннѣ кѣнеза **стнпка** --- сннь на сѡвоѡн
землн на плѣ(меннтон)] Kotorac (207).

Pored ovih najfrekventnijih leksema, tu se mogu dodati i neki drugi ikavizmi koji su mogli imati status leksičkih. Naime, iako nisu brojni, nema sumnje da je jezik nadgrobnog spomenika imao i lekseme koje su imale posebnu privilegiju u odnosu na neke druge. Zato se pojava ikavskog lika takvih leksema treba posmatrati u sklopu pisarske težnje da zadovolji estetski kriterij kroz ikavicu, ali treba spomenuti da su neke od tih leksema sa ikavizmom imale status leksičkih i u ostalim žanrovima pismenosti. Već je rečeno to kako kratkoća epigrafskoga teksta može značiti da je izbor ikavske lekseme pisarev, kako bi pisar pisanoj riječi dao drukčiji ton. To potvrđuje i njihova funkcija u poetski najuspjelijim dijelovima teksta. U ovu grupu ikavizama spadaju osnove *mrê-*, *vrêm-*, *vêr-*, *grêh-*, *svêt-*, ali i ikavizmi u vlastitim imenicama. Prve bi se mogle tretirati i kao dio leksike specifične za ovaj žanr. Takva ekspresivna leksika neophodna je za iskazivanje poruke.

Ovakve lekseme prisutne su na sljedećim epitafima:

mrê- [за мога гна слѹжбѹ бодоше ме н сѡкоше ме нстѣраше н тон
смрѣтн не допадохъ н **ѹмрнхъ** на роцство хрнство н гн ме
воевода шкрнлн н ѹкопа н побѣ(лѣ)жн] Varošičte (224);

- vrēm-* [† а сен лежн кнез(ь) раднвон влатковнѣ Ѹ тон **врнме** нанболн мѸжь Ѹ дѸбравахъ бнхъ] Orlićići (36);
- vêr-* [а прнста Ѹ кѸћн казнца санка н жѸпана бнлнѣка с поуѣннемъ н прнѣ свою **внрѸ** н вншнѸ славѸ] Biskup (178);
- grêh-* [н догъ мѸ не **сгрншнхъ** прнѣтеле не нзгѸбнхъ] Hutovo (29);
- bêl-* [а прнста Ѹ кѸћн казнца санка н жѸпана **бнлнѣка** с поуѣннемъ] Biskup (178), [ѡво млнннце (к)Ѹпн вѸнн н ѸѸро **бнлнѣ** н покрн гавро ѸѸѸкало ѡт снме ѡбара] Jošanica(258);
- dêv-* [а се лежн владн сава **днвнца**] Humi-Lišani (17), [† а се лежн **днваць** златаръ н свонѡмъ женомъ] Mršići (241);
- Ozrên* [ва нме божне а се лежн **озрннѣ** копневнѣ жѸпанѣ кнеза павла] Varošičte (224).

Međutim, pored ovakvih, zabilježeni su ikavizmi i u ovim osnovama:

- bê-* [Ѹасанъ н аѸмать дѡва раднловнѣа снна н што старн Ѹасанъ Ѹмо є н што бнеше єрь **бнше** ѸзѸрьхъ ѡвеке а юнаѡє юнака] Sadovina (217), [а се лежн добрн г^анъ гостъ мншленъ комѸ **бнше** пр(нредно) по Ѹредбн аврамъ свое велнко гостолѸбство] Puhovac (249), [снна Ѹ нега не **бнше** снновѡць камн споства] Pragani (310);
- hotê-* [а се камен (м)нрсава мѣшнннѣа Ѹ добрѡга гдна воде **Ѹотнхъ** н могохъ] Tvrdoci (189);
- vêdê-* [ма ѡсветн ме раде прнбнсалнѣ како є **внднто** добромъ н г^аномѸ] Zovi Do (172);
- volê-* [**волннн** ѡловѣкъ комѸ мѸ годѣ слѸжнтн гонсподѣнѸ а комѸ годѣ слѸжаше вѣрьнѣ мѸ бешє] Donji Dorasci (234).

Za razliku od navedenih ikavizama, drukčiji status imaju ikavizmi koji su karakteristični i za ijekavske govore. Takav je prijedlog *prid* < *prêd*:

[када прндешъ **прндѣ** г^ада нашега нсѸ є^ано (спо)менн н насъ свонхъ рабов] Puhovac (249).

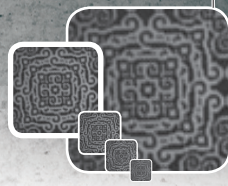
Za ikavski refleks u prilogu *ovdi* < *ovdê* obično se kaže da se radi o tipičnoj istočnobosanskoj dijalekatskoj crti. Natpisi iz Dištice kod Olova i Vlaholja kod Kalinovika odražavaju takvo stanje, dok se na kratkom *Natpisu iz Uboskog* kod Ljubinja pojava ikavskog oblika mora dovesti u vezu s ikavskim govorima.⁵

[о драгонло новаковнѣ лежн **овдн**] Dištica (238), [† сн блгъ кнеза
тврѣднсава брсннѣ поуѣн внтѣ **овдн** ѣднѣ дондѣ] Вијаковина
(187), [† **овдн** Ѹмхѣ мьнло остоѣ нецн] Ubosko (97).

Stanje postaje nešto složenije kad se govori o bilježenju ijekavskog refleksa jata, zbog toga što grafijski sistem nema slovo za fonem /j/. U literaturi koja se bavila srednjovjekovnim pisanim spomenicima izrečena su različita mišljenja u pogledu grafije *ε* na mjestu jata – od stanovišta da se u grafemu *ε* krije ekavizam, do najnovijih shvatanja da se tu krije vrijednost jata u vidu fonematskoga diftonga, a sama grafija *ε* izabrana je po sistemu njemu najbliže vokalske vrijednosti *e* /*e*/ (Nakaš 2010: 152)⁶. S obzirom na to da je veći broj epitafa upravo iz perioda kada se i vrši ijekavska zamjena jata, trebalo bi očekivati da u njima nađemo potvrdu za ovakva grafijska rješenja. Međutim, prepreku ponovno predstavlja kratkoća teksta, tako da je i na najdužim natpisima vrlo mali broj leksema u kojima se očituje jat. Bez obzira i na tu činjenicu, za određeni broj natpisa u grafiji *ε* može se isključiti mogućnost njegove ekavske realizacije. Ovdje treba reći da se grafijom *ε* ne bilježi samo vrijednost jata u kratkom slogu, nego

⁵ U ikavizmu u prilogu *ovdi* sa istočnohercegovačkoga dijalekta Peco vidi utjecaj ikavskih govora (Up. 2007: I: 88).

⁶ Analizirajući grafijske posebnosti najstarijih krajišničkih pisama L. Nakaš ustanovljava da se u grafiji *ε* za kratki slog najvjerojatnije krije diftonška vrijednost jata a ne ekavizam, dok se u dugom slogu grafijom *ε* pokazuje proces njegove ijekavske defonemizacije. To bi značilo da se izvorna vrijednost jata duže čuva u kratkom slogu (naravno uz pretpostavku da na svim terenima nije isti karakter ove pojave), što potvrđuje sljedećim argumentima iz pisama: (1) dosljedna upotreba *ε* u dugom, *e* u kratkom slogu; upotreba *ε* na mjestu kratkog jata uz -но < -êl; alterniranje *ε* sa ligaturom †*e*; upotreba -ep- (<ir-) umjesto -ѣp- kao rezultat hiperijekavizma (hiperdiftongizacije). Naravno, sve ovo potpomognuto je sličnom tendencijom koju pokazuju povelje srednjovjekovne vlastele. O tome detaljnije v. L. Nakaš (2010: 150–160).

da pisar i dugi slog zna obilježiti ovom grafijom. Da se tu radi o bilježenju njegove diftonške vrijednosti ili defonemizacije u pravcu *ije / je* potvrđuje prisustvo drugih refleksa, uglavnom ikavskih na istom spomeniku:

[**ВОЛННН** уловѣкъ кому му годѣ служити гонсподѣну а кому годѣ служаше вѣрнь му **БЕШЕ**] Donji Dorasci (234), [а се лежи твртко вѣкаць а си **БНЛЕГ СЕУЕ** унукъ му нванко н пнса] Karavica (204), [хасанъ н ахматъ дѣва раднловнѣа снна н што старн хасанъ умро є н што **БНШЕ** єрь **БНШЕ** узурьхъ **УВЕКЕ** а юнае юнака] Čadovina (217).

Ako se uzme u obzir činjenica da je diftonška vrijednost duže čuvana u kratkom slogu, dok se u dugom defonemizira u pravcu *ije*, onda bi trebalo očekivati da pisar unutar istog spomenika za dugi slog koristi *не*, а за kratki ili *е* или grafem **ѣ**. Međutim, samo je nekoliko slučajeva gdje se može potvrditi *не / ѣ* за dugi / kratki slog.

[† а се лежи кнезь влаћ **БНЛНН** у своин цркви у светомъ лазару **УЛОВУЕ** тако да **ННЕСН** проклетъ не тнкан у ме] Vlahovići (95), [шви --- **УСНЕКОХ** на се за жнвота молу ви се братъо н господо немонте ми костн **прѣтресати**] Hodovo (51).

Grafija *е* за */je/* u leksemama koje imaju poseban status u ovom жанру (*bêlêg*, *lêto*) motivirana je osobinom koja se krije u općenitoj pisarskoj tradiciji да се за */j/* i */ń/* upotrebljavaju grafemi **л** i **н**. Starijim pravopisnim rješenjima се objašnjava i oblik *čoeik* на jednom boljunskom natpisu, gdje je iskorištena ortografska odlika по којој *е* има vrijednost */je/* u postvokalskoj poziciji.

Osim toga, u osnovi *bêlêg*- ikavski refleks prvog jata karakterističan je i за neikavske govore i за standardni jezik. Na osnovu ovakvog shvaćanja, u potpuno ikavskoj leksemi *bilig* треба vidjeti pisarski manir, а u obliku *biljeg* govornu crtu, jer je ikavizam dobijen fonetskim putem (*ilj < êlj*):

KNJIŽEVNI JEZIK 25/1-2

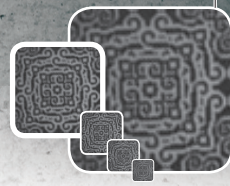
- bêlêg-* [а се лежн твртко вўкаць а сн **БНЛЕГ** сеуе унўк мў нванко н пнса] Каравіца (204), [а снє **БНЛЕГЪ** поуџенога внтза воев°де раднвоџ ѡпрашнџа докле бнхъ поуџено н гласнто пребнхъ н леґоґхъ у тўџон зємлн а **БНЛЕГ** мн стон на башннн] Опрашіці (226), [а сн **БНЛЕГЪ** сўлнмана ошкопнце] Dumanjići (230), [тнме --- б(р)ать мон вўкь **ПОНЛЕЖН**] Đurđevac (315);
- lêt-* [а се лежн ... **ЛЕТО** зѡ днн н] Stepen (158), [а се лежн овде стєпко раднвоєвнџ поґребе се вь **ЛЕТО** зѡ] Crnići (320);
- želê-* [а се лежн раб божн гомбалнхъ уўжнме **ЖЕЛЕТ** овоґ свѣта] Goražde (191);
- čovêk-* [а се лежн добрн юнакь н **ЧОЕК** влатко вўковнџ пнше семорад] Voljuni (77).

Na osnovu ovih osobina, na određenom broju epitafa gdje se našlo є na mjestu nekadašnjega kratkog jata, trebalo bi vidjeti ili njegovu diftonšku vrijednost ili defonemizaciju u pravcu *je*. То посебно ваџи за натписе на којима уз рефлекс є налазимо и друге графие (не, ѣ). У прилогу *овде* на *Natpisu Stjepka Radivojevića* из Crnića код Stoca моџе се крити и ова графиска карактеристика, али и партикула *-de*:

- Stêpko ovdê* [а се лежн **ОВДЕ** СТЄПКО раднвоєвнџ поґребе се вь **ЛЕТО** зѡ] Crnići (320), [а се крсть мратнла **СТЄПАНОВНџ**] Kokorina (325);
- htê-* [када **ХТЕХЪ** побнтн тада н УМРѢХЪ УСЪУЕ на ме камн мнлўтннџ кабловнџ] Kalesija (306);
- dêl-* [а се лежн вўкобрат влаџевнџ божн раб а се гроб мў **ДЕЛА** снн мў радона] Gornje Selo (136).

Ovima se моџе додати и *Natpis sa nekropole Mramorje* из Pazarja код Rudoga. Наиме, у глаголу *preместити* моґла би се очитавати опća појава *pre < prê*, а у основи *mêst-* траґ споменуџе графие, али и екавизам. Занимљива је, међутим, чинjenica да писар употребљава и локатив на *-e*:

[ѡво лежн ва на свонѡ **БАЩННЕ** тко не зна а знаш да проклета рўка та коџ ће ѡво **ПРЕМЄСТНТН** братне поґнвохъ] Pazarje (215).

Na ovakav način se tumači i *pre* < *prê* na *Natpisu Radivoja Oprašića* iz Oprašića kod Rogatice:

[а снѣ бнлѣгъ поуѣнога внтза воев°де раднвоѣ ѡпрашнѣа докле бнхъ поуѣно н гласчто **прѣбнхъ** н легохъ Ѹ тѸѣон зѣмлн а бнлѣг мн стон на бащннн] Oprašići (226).

Ipak, za tri primjera gdje bi se očekivala grafija не стоји е. Natpisi iz Svitave i Njeganovića kod Bileće imaju е u grupi -рѣ-:

vrêd- [† а сѣ кнпн є т_о машевн Ѹ боре а да мѸ десето **врѣдн**] Svitava (31);

grêh- [а снѣ лѣжн рабъ божн дѣкъ вѸѣнъ драгншнѣ прости мѸ бѣ **грѣхѣ**] Njeganovići (147);

smêrn- [а снѣ поуѣва кнез раднѸ **смѣрнн** раб божн тнтор храма сего] Dračevo (107).

Ako na *Natpisu iz Ričice* čitamo oblik (ra)zmenio, također imamo grafiju е < ê:

[бѣх(ь) з братомъ (сѣ) **зменно** н Ѹбн мѣ (мнл)кѡ божнх(ннѣъ)] Ričica (242).

U vezi sa obilježavanjem dugog sloga grafijom не треба рећи да hercegovачки natpisi daju више потврда. Najviše ijekavizama zabilježeno je u oblicima glagola *sêci*, za čiji smo ikavski lik utvrdili da ima obilježje manira. Svakako je važno istaći da broj ijekavskih likova не prelazi one sa ikavskim, ali njihovo prisustvo potvrđuje da i ijekavizam nalazi mjesto u pisanoj riječi. Grafija не за obilježavanje dugog sloga posvjedočena je na svega dva natpisa sa istočnobosanskoga terena: na epitafima *Mahmuta Brankovića* i braće *Hasana i Ahmata Radilovića*, oba iz okolice Rogatice:

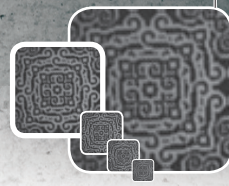

- Istočnohumski:*
- sêk-* [овУ каменнцУ **Уснеуе** бошко семУновнѣ] Gradac (27), [овн --- **Уснекохъ** на се за жнвота] Hodovo (51), [се пнса раднУ радосалнѣ а **снеуе** мнлета ковау крлнѣ] Nekuk (58), [а се лежн добра жена стана ћУреновнца **снеуе** зелнѣ] Voljuni (79), [а сне лежн похвалн мн юнакъ раднУна н сне **Уснеуе** снн мУ вУкосавѣ] Miljanovići (99);
- mrê-* [а се лежн вУкъшнн добрашнновнѣ У тон доба **Умнехъ** свакомУ ме жаш бн момУ] Konjsko (132), [а сен крстъ цвнѣтка драгншнѣа У велнкУ **Умрнехъ** жалошУ тнмъ звтѣ] Simiova (155);
- nê-* [уловѣе тако да **ннесн** проклетъ не тнкан У ме] Vlahovići (95);
- vêk-* [† слава богУ мнломъ **внекомъ**] Dračevo(108);
- bêl-* [† а се лежн кнезъ влаѣ **бнелнѣ** У своин црѣквн У светомъ лазарУ] Vlahovići (95);
- cvêt-* [а сен крстъ **цвнѣтка** драгншнѣа У велнкУ Умрнехъ жалошУ тнмъ звтѣ] Simiova (155);
- Istočnobosanski:*
- sêk-* [а сне бнлгъ махмУта бранковнѣа на ѿвон баштнне на петровУ полУ да є блѣѿовена рУка коѣ **снеуе** н пнса] Brankovići (225);
- bê-* [хасанъ н ахматъ дѣва раднловнѣа снна н ѿто старн хасанъ Умро є н ѿто **бнеше** ерь бнше УзУрьхъ ювеке] Čadovina (217).

Na jednom natpisu iz Svitave došla je grafija не на мјесту гдје се не би очекивао дуги slog, па треба претпоставити да писар понекад ову графiju употребљава и за кратки slog:

[а лУк є **стнепановъ** роднУ се У велнкУ радостъ а Умр У велнкУ жалостъ] Svitava (31).

Za oblike pridjevsko-zamjеничке deklinacije nema mnogo evidentiranih primjera. Većina zabilježenih je sa prostora istočnobosanskoga dijalekta i dominiraju i-nastavci. Tu je uz nastavke *-im* i *-ih* u genitivu, dativu i instrumentalu zabilježen i stariji instrumentalni nastavak *-imi*:

- moēmi* [сн блнлгъ поставн госпоѡ вѸкава с **монмн добрнмн** жнвѸ мн вѡрно слѸжаше н мртвѸ мн послѸжн] Короѡиќи (245);
- negovē-* [--- ш **неговнмь** братомь гонунн(омь) ---] Vraĥiќi (283), [а поставн **неговнхъ** седама снновъ на немь блнлгъ] Snijeĥnica (305);
- svoē-* [† вь нме ѡца н сна н свеѡго дѡа се лежн воевода мнѡтошъ **свонмь** (с)нномь стѡпкомь] Vlaĥevina (222), [када прндешъ прндъ гѡа нашега нсѸ е^ано (спо)менн н насъ **свонхъ** рабов пнсa] Рнховас (249); [† се поставн бллѡгъ драгосавъ болесалнкъ блаканннъ **свонмн** сннм(н)] Vijeljina (B: 4);
- milētmь* [--- каменне ѸзвѸче радован с **млнмь** --- с крстнѡннномь с радашннмь] Meĥeĥa (209).

Na *Natpisu Bogdana Ozrjenoviќa* iz Rogatice javlja se primjer u kojem je doѡao grafem ѡ u obliku zamjenice *nēhvь*, tamo gdje se oĥekuje *i*, a na *Natpisu iz Toplice* naporedno egzistiraju primjeri sa grafemom ѡ i ikavizmom. Tu bi se mogao vidjeti proces pomjeranja artikulacije dugog *i*, odnosno diftongizacija visokoga prednjeg vokala⁷:

[ѡндохъ ѡт_ѡтъца вешмн псуаѡна н пклнно всон монѡн држнн н блмь лбвѡтн **нѡхъ** к моенмь вс(н)мь поѡн] Blaĥeviќi (211), [а поставн е сннъ неговъ кнезь раднѸ з божномь помоѡнѸ н **свонхъ вѡрнѡхъ**] Toplica (251).

Primjere sa ikavskim refleksom imaju i natpisi sa istoĥnohumskoga terena: iz Jasene kod Nevesinja te *Polihranijin natpis* iz Veliĥana:

[а поставн съ бѡлѡгъ не сѡнъ дабнжнвъ съ бжнѡмь помощнѸ самъ **свонмн** лѸдьмн а вь дн(н) г^ана крала тврѡтка] Veliĥani (102), [† а се лежн мнлобратъ мрѡннѡ с **дѡбрнмь** снномь с нванншемъ бнхъ жнвомѸ радъ а мрѡтва сараннхъ] Jasena (173).

⁷ Ур. о tome L. Nakaš (2010: 35).

Zaključak

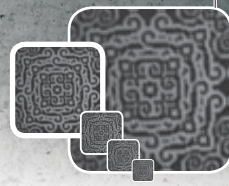
Analizirani korpus epigrafskih tekstova omogućuje izvođenje sljedećih zaključaka:

Podjela epigrafskog korpusa na dvije razvojne faze, *ktitorsko-nadgrobno* i *epitafsko*, podudarna je i sa zamjenom jata, tako da najstariji tekstovi čuvaju jat u svojoj starijoj vrijednosti, dok mlađi spomenici epitafskog razdoblja potvrđuju i različite reflekske, od kojih je ikavski upravo najfrekventniji, a uočava se već od 14. stoljeća.

Kako je manir igrao presudnu ulogu u jezičkom uobličavanju natpisa, u njihovom tekstu evidentiraju se različita jezička sredstva koja su po sistemu prestižnosti ulazila u repertoar. Najprepoznatljivija odlika toga manira je ikavizam. S obzirom na to da je epigrafski tekst uglavnom kratak, izbor ikavske lekseme potvrđuje težnju pisara da zadovolji estetski kriterij kroz ikavicu. Stoga je ikavski refleks i najprisutniji u leksemama koje su ujedno i najfrekventnije, a to su oblici glagola sjeći (*siče, usiče*), naziv za stećak – *bilig*, te varijante imena Stjepan (*Stipan, Stipko*).

Pored ovih najfrekventnijih leksema, na epitafima nalazimo i neke druge ikavizme u oblicima ekspresivne leksike neophodne za iskazivanje poruke. U ovu grupu ikavizama spadaju oni u osnovama mrê-, vrêm-, vêr-, grêh-, svêt- (*umrih, vrime, vira, svit*).

Istočnobosanski i istočnohumski epitafi, za razliku od onih sa zapadnih terena, osim ikavizma koji funkcioniše u okviru manira, pokazuju i ijekavski refleks, koji je u stvari u dijalekatskoj osnovi.

THE YAT REFLEXES OF OLD BOSNIAN CYRILLIC INSCRIPTIONS

Abstract: This paper analyzes the yat reflexin medieval Bosnian Cyrillic epigraphic texts. Classification of epigraphic corpus at two developmental stages corresponds to replacing yat, so that the oldest texts kept yat in its old value, while younger monuments of epitaphic period confirm various reflexes, of which ikavian is exactly the most frequent and is noted from the 14th century.

Keywords: the yat reflexes, epigraphy, Cyrillic inscriptions, ikavian manners

Bibliografija

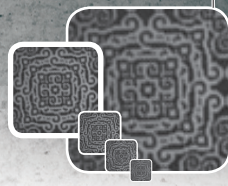
Korpus

- Babić, Mirko, Gordana Tomović (2004) *Starosrpski natpisi iz Bijeljine*, Istorijski institut, Beograd, 81–104.
- Bešlagić, Šefik (1971) *Stećci, Kataloško-topografski pregled*, Veselin Masleša, Sarajevo.
- Truhelka, Ćiro (1889) *Epigrafske crtice iz Bosne i Hercegovine*, Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo, 65–77.
- Truhelka, Ćiro (1894) *Starobosanski pismeni spomenici*, Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo, 771–782.
- Vego, Marko (1962) *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, Izdanje Zemaljskog muzeja, I, Sarajevo.
- Vego, Marko (1964) *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, Izdanje Zemaljskog muzeja, II, Sarajevo.
- Vego, Marko (1964) *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, Izdanje Zemaljskog muzeja, III, Sarajevo.
- Vego, Marko (1970) *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, Izdanje Zemaljskog muzeja, IV, Sarajevo.
- Šimić, Marinka, Marija Marić, Ante Škegro (2007) *Pop Tjehodrag i njegov natpis*, Staroslavenski institut, Zagreb, 9–31.

Literatura

- Bešlagić, Šefik (1971) *Stećci, Kataloško-topografski pregled*, Veselin Masleša, Sarajevo.
- Brozović, Dalibor (1963) *O rekonstrukciji predmigracionog mozaika hrvatskosrpskih dijalekata*, *Filologija* 4, 45–54.
- Brozović, Dalibor (1970) *O Makarskom primorju kao jednom od središta jezičnohistorijske i dijalekatske konvergencije*, *Makarski zbornik*, I, 381–405.
- Brozović, Dalibor (1973) *O predmigracionom mozaiku hrvatskosrpskih dijalekata na području SR Bosne i Hercegovine*, *Radovi Muzeja grada Zenice*, Zenica, 81–88.
- Brozović, Dalibor (1985) *Suvremeno štokavsko narječje kao plod konvergentnoga jezičnog razvoja*, u: *Hrvatski dijalektološki zbornik*, knj. 7, Zagreb, 59–71.
- Gabrić-Bagarić, Darija (2005) *Crkvenoslavensko i narodno u bosanskohercegovačkim epigrafskim spomenicima od 12. do 18. stoljeća*, *Drugi Hercigonjin zbornik*, ur. Stjepan Damjanović, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.
- Jurić-Kappel, Jagoda (2005) *Književni jezik u srednjovjekovnoj Bosni, Jezik u Bosni i Hercegovini*, Institut za jezik u Sarajevu i Institut za istočnoevropske i orijentalne studije, Oslo, 81–105.
- Jurić-Kappel, Jagoda (2008) *O dijalekatskim temeljima srednjovjekovne bosanske (vjerske) pismenosti*, *Slovo*, sv. 56–57, Zagreb, 209–218.
- Kuna, Herta (2008) *Srednjovjekovna bosanska književnost*, *Međunarodni forum Bosna*, Sarajevo.
- Nakaš, Lejla (2010) *Jezik i grafija krajišničkih pisama*, Slavistički komitet, Sarajevo.
- Nakaš, Lejla (2011) *Konkordancijski rječnik ćirilskih povelja srednjovjekovne Bosne*, Društvo za proučavanje srednjovjekovne bosanske historije, Sarajevo.
- Nakaš, Lejla (2012) *Jezik i grafija revidiranih natpisa*, *Slovo Gorčina*, 57–62.
- Peco, Asim (2007) *Govori istočne i centralne Hercegovine*, *Bosansko filološko društvo, Akademija nauka i umjetnosti BiH*, I, Sarajevo.

- Peco, Asim (2007) *Govori zapadne Hercegovine*, Bosansko filološko društvo, Akademija nauka i umjetnosti BiH, II, Sarajevo.
- Peco, Asim (2007) *Ikavskošćakavski govori zapadne Bosne, I dio: Uvod i fonetika*, Bosansko filološko društvo, Akademija nauka i umjetnosti BiH, III, Sarajevo.
- Peco, Asim (2007) *Ikavskošćakavski govori zapadne Bosne, II dio: Akcenat, oblici, tekstovi*, Bosansko filološko društvo, Akademija nauka i umjetnosti BiH, IV, Sarajevo.
- Peco, Asim (2007) *Jezik književnog teksta, Bibliografija*, Bosansko filološko društvo, Akademija nauka i umjetnosti BiH, VI, Sarajevo.
- Vego, Marko (1956) *Humačka ploča – najstariji ćirilski pisani spomenik u Bosni i Hercegovini (X ili XI stoljeće)*, Glasnik Zemaljskog muzeja, nova serija, sv. XI, Sarajevo, 41–61.